

Жалолов Илҳомжон Исомиддинович,
Тошкент давлат иқтисодий
университети «Статистика» кафедраси
таянч докторанти.

Каримов Сардор Баходир ўғли,
Тошкент давлат иқтисодий
университети 1-курс талабаси

РАҚОБАТ ШАРОИТИДА КОРХОНАЛАР ИҚТИСОДИЙ САЛОҲИЯТИНИ БАҲОЛОВЧИ ОМИЛЛАРНИНГ СТАТИСТИК ТАДҚИҚОТИ

Мақолада “корхоналарнинг иқтисодий салоҳияти” тушунчаси мазмуни ёритилиб, уни белгиловчи асосий омиллар ўрганилди ва корхоналарнинг иқтисодий салоҳиятини аниқлаш бўйича таклифлар берилди.

Широко представлены в содержании статьи, понятие экономического потенциала предприятия, были изучены основные факторы и предложения для определения экономического потенциала предприятий.

Widely reported in the content of the article, the concept of the economic potential of companies, major factors were studied to determine the economic potential of the companies and proposals.

Бозор иқтисодиёти шароитида турли мулкчиликка асосланган корхоналарнинг эркин фаолият юритиши мамлакат иқтисодиётининг юксалишига сабабчи бўлувчи асосий омиллардан биридир. Корхоналар ўз эгаларига тегишли экан, ҳар бир мулкдор ўз мулкининг кўпайишига, фойдасининг ошишига ҳар доим ҳаракат қилади. Бу эса корхоналарнинг кенгайишига, юқори иқтисодий салоҳиятга эга бўлишига олиб келади.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришнинг Ҳаракатлар стратегияси¹да ҳам макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш, турли мулкчиликка асосланган корхоналарни ҳар томонлама кўллаб қувватлаш, модернизациялаш ва диверсификациялаш ҳамда уларнинг экспорт салоҳиятини ошириш асосий вазифалар қилиб белгиланди. Мазкур вазифаларнинг амалга оширилиши кўп жихатдан корхоналарни молиявий жихатдан кўллаб қувватлаш, кўпроқ инвестициялар ва янги техника-технологияларни киритиш, маркетинг тизимини яхшилаш ва маҳсулот ишлаб чиқарувчилар учун барча зарур шарт-шароитларни яратишдан иборат.

Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий вазифаларидан бири кўп укладли иқтисодиёт муҳитини яратиш,

¹2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони. //ЎзР Қонунчилик ҳужжатлари тўплами. 2017 йил. 6-сон, 70-модда.

мулкни ҳақиқий эгалари қўлига бериш, уларга тадбиркорлик фаолияти учун кенг имкониятларни яратиш бўлади².

Корхоналарнинг юксалишида давлат ҳар томонлама шарт-шароитларни яратиб бериши муҳим ўрин тутди. Мамлакат иқтисодий салоҳиятининг ўсиши корхоналар иқтисодий салоҳиятининг ҳар томонлама ўсиши билан боғлиқ. Шунинг учун нафақат корхона эгаси учун, балки мамлакат учун ҳам корхоналарнинг иқтисодий салоҳиятини юксалтириш манфаатдорлиги мавжуд. Бозор иқтисодиётининг рақобат шароитида корхоналарнинг иқтисодий салоҳиятини аниқлаш ва уларга баҳо бериш асосий вазифалардан бири саналади.

Бугунги кунга қадар кўплаб маҳаллий олимларнинг корхонанинг “иқтисодий салоҳият” тушунчасига ёндашувлари турлича бўлиб келган. Хусусан, М.Қ.Пардаев, Б.А.Ҳасанов, Ж.И.Исроилов, А.Н.Холиқуловлар “Корхона иқтисодий салоҳияти-корхонанинг моддий ресурслари, меҳнат ресурслари ва номоддий активлари билан баҳоланади”³, деб таърифлашган.

Ю.Брехова ва А.Курбановалар ва бошқа бир қанча олимлар фикрларини жамлаган ҳолда иқтисодий салоҳиятни аниқлашнинг икки хил ёндашувини илгари суришган: ресурсли ва натижавий. Ресурсли ёндашувга кўра, иқтисодий салоҳиятга мавжуд ресурслар ва захиралар комбинацияси сифатида қаралади. Бунда иқтисодий салоҳиятни баҳолаш алоҳида олинган ресурслар ҳажмини миқдор ва сифат жиҳатдан аниқлашни назарда тутди. Аммо, бу ёндашув орқали жами иқтисодий салоҳиятни аниқлаш бирмунча муаммоли саналади. Шу билан бирга, ушбу ёндашувга мойил олимлар иқтисодий салоҳиятни «хўжалик субъектининг умумий ресурслари», «асосий ишлаб чиқариш қувватлари»; «субъектнинг мавжуд ресурслари жамланмаси ва молиявий ва хўжалик фаолияти учун ишлатиш имкониятлари» деб таърифлашади. Натижавий ёндашувда эса иқтисодий салоҳиятга «корхонанинг рақобатбардошликка эришиш учун моддий ва номоддий активларни яратиш, сақлаш, ривожлантириш ва инсон ресурслари ҳамда бизнес муҳит имкониятларидан фаол фойдаланиш қобилияти»; «корхонанинг ривожланиш, ижтимоий эҳтиёжларни қондириш учун ресурсларни қайта ишлаш қобилияти»; «жорий давр учун компания қуввати ёки унинг ишлаб чиқариш - хўжалик фаолиятини амалга ошириш, ишлаб чиқаришнинг ривожланишини таъминлаш, бошқа мақсадларни амалга ошириш қобилияти»⁴ каби таърифлар берилган.

Олимларнинг фикрини инобатга олган ҳолда корхона иқтисодий салоҳиятига 1-расм куйидаги омиллар орқали таъриф беришимиз мумкин. Яъни турли мулкчилик шаклига асосланган корхоналарнинг иқтисодий

² Хонкельдиева Г.Ш. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида корпорацияларни бошқаришнинг илмий-методологик асослари. Иқт.фанлари доктори илм.дарж. олиш учун ёзилган дисс. автореф. Тошкент, 2018. -64 б.

³ Пардаев М.Қ., Ҳасанов Б.А., Исроилов Ж.И., Холиқулов А.Н.. Иқтисодий таҳлил. Дарслик. –Тошкент - 2011. –136 б.

⁴ Абдураупов Р.Р.. Ўзбекистонда хорижий инвестицияли корхоналар иқтисодий салоҳиятини бошқариш механизмларини такомиллаштириш. иқт.фанлари доктори илм.дарж. олиш учун ёзилган дисс. автореф. –Тошкент, 2017 й.

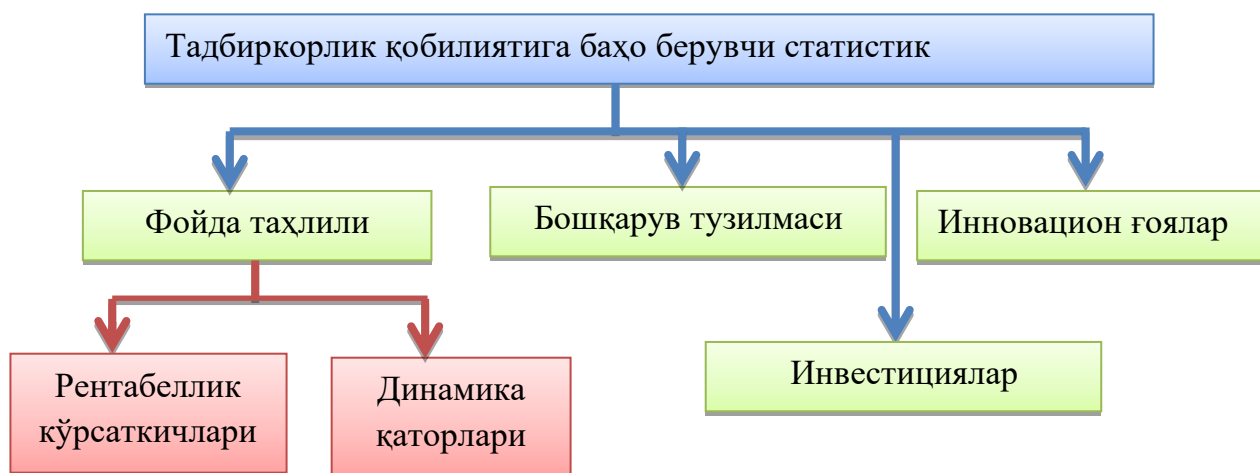
салоҳияти уларнинг моддий ресурслар, номоддий активлар, меҳнат ресурслари ҳамда тадбиркорлик қобилиятини яхлит бир тизимда мужассамлашган ҳолда ифодалайди.

1-расм. Корхона иқтисодий салоҳияти⁵

Корхона салоҳиятига баҳо беришда тадбиркорлик қобилияти омили сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Чунки ишлаб чиқарувчи барча ресурсларга эга бўлиши мумкин, лекин бу ресурсларни ишлатишни билмаса, ундан самарали фойдалана олмаса ёки аниқ дастурга эга бўлмаса, ҳеч қандай иқтисодий салоҳиятга эга бўла олмайди. Шу сабабли корхона иқтисодий салоҳиятини фақат учта омил, яъни, моддий ресурслар, номоддий активлар ва меҳнат ресурслари белгилай олмайди. Шунинг учун тўртинчи омил тадбиркорлик қобилиятидан фойдаланган ҳолда корхона иқтисодий салоҳиятини белгилай олади.

Корхона салоҳиятини белгилашда тадбиркорлик қобилияти қай даражада юқорилигини аниқлаш учун корхонанинг бир неча йиллик фойдасини статистик таҳлил қилиш керак бўлади. Йиллар давомида фойдани таҳлил қилганда, молиявий натижалар орқали, яъни фойданинг турларини таҳлил қилиш орқали корхонанинг иқтисодий салоҳиятига ва тадбиркорлик қобилиятига баҳо бера оламиз. Тадбиркорлик қобилиятига 2-расмда кўрсатилган кўрсаткичлар орқали баҳо беришимиз мумкин.

2-расм. Тадбиркорлик қобилиятига баҳо берувчи статистик кўрсаткичлар⁶

⁵Муаллиф ишланмаси.

⁶Муаллиф ишланмаси

Кўпгина иқтисодий адабиётларда⁷ узоқ муддатли ва қисқа муддатли инвестициялар корхона иқтисодий салоҳиятини белгилашда моддий ресурслар омилига киритилган, фикримизча инвестиция тадбиркорлик қобилияти омилига киритилиши лозим. Чунки корхонада мавжуд бўш маблағлари фойда олиш мақсадида тадбиркорлик қобилиятидан фойдаланган ҳолда бошқа тадбиркорлик объектларига йўналтирилади. Агар бу инвестиция фаолиятидан у фойда эмас, зарар билан чиқса, бунга моддий ресурслар эмас, тадбиркорлик қобилияти сабабчи бўлади. Инвестицияларга баҳо беришда турли объектларга йўналтирилган инвестициянинг ҳар биридан қайтган фойдани тўғри аниқлаб олиш керак. Инвестициядан қайтган фойданинг фойдалилик даражасини аниқлаб корxonанинг инвестиция салоҳиятига тўғри баҳо берилди. Корxonани бошқарувчи ходимлар тадбиркорлик рискларини тўғри баҳолай олишлари зарур.

Тадбиркорлик қобилияти омилида корxonани бошқариш қобилияти энг муҳим омиллардан бири саналади. Чунки раҳбарда бошқарувчанлик қобилияти мавжуд бўлмаса, моддий ресурслари қанчалик катта бўлмасин, корxonанинг иқтисодий салоҳиятига эришиб бўлмайди. Биз барча ресурслардан фойдаланган ҳолда сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришимиз мумкин, лекин унинг таннархини тўғри шакллантира олмасак, маҳсулотни сотишда бозорда ўз ўрнимизга эга бўлмасак, корхона ўз олдида қўйган мақсадларга эриша олмайди. Шунга кўра, бошқарув ҳисоби қуйидаги иккита катта бўлимни ўз ичига олади: ишлаб чиқариш харажатларини калькуляциялаш; ишлаб чиқариш фаолияти устидан назорат.

Корхонада маҳсулотни сотиш баҳосини шакллантиришда таннарх ва бозордаги рақобатга асосланиб, нарх белгиланади. Бу жараённинг қанчалик тўғри ёки нотўғри амалга оширилганини йил якунида молиявий натижаларнинг маълумотлари таҳлили кўрсатиб беради. Корхонада ишлаб чиқарилган тартиб-қоидалар ва меъёрларга риоя қилинишида ишлаб чиқариш фаолияти устидан назорат иқтисодий самарадорликка эришишда катта рол ўйнайди. Чунки назоратсиз ҳаракат аниқ мақсадга эриша олмайди.

Рақобат шароитида бозорда ўз ўрнига эга бўлишнинг асосий талабларидан бири инновацион ғояларга эга бўлиш ва уни татбиқ қилиш ҳисобланади. Жорий асрни ўзгаришлар асри, десак адашмаймиз. Шунинг учун замонга хос инновация ғояларини ишлаб чиқиш корxonанинг нафақат иқтисодий барқарорлигини, балки, бозорда ўз мавқеини сақлашига ҳам имкон беради. Бу эса корхона иқтисодий салоҳиятини баҳолашнинг яна бир омили ҳисобланади.

Корxonанинг асосий воситалари ва айланма маблағлари моддий ресурс манбасини ташкил қилади. Корxonанинг иқтисодий салоҳиятини белгилашда корхона балансидаги жами асосий воситаларнинг фақатгина қиймати билан

⁷Набиев Х.Ғ, Набиев Д.Х. Иқтисодий статистика. Дарслик, –Тошкент. –2008. –106б.; Муратов Р.С, Джалолова И.А., Орипов С.Ш. Корхона иқтисодиёти. Дарслик. –Тошкент -2014. –250 б.

эмас, балки корхонада асосий воситаларнинг қанча қисми ишлатилиши ва замонавий янги техника-технологиялар билан таъминланганлиги билан баҳоланади. Чунки корхона самарадорлигини аниқлашда маҳсулотларни ишлаб чиқаришда янги техника-технологиялар бошқа техника-технологияларга нисбатан самарали ҳисобланади. Шунинг учун инобатга олиш керакки, корхонанинг жами асосий воситаларини ишлатилаётган ва ишлатилмаётган асосий воситаларига бўлиш мумкин. Чунки корхона самарадорлигини аниқлашда ишлатилмаётган асосий воситалар инобатга олинмаслиги керак. Шунинг учун ишлатилмаётган асосий воситалардан фойдаланилишини таъминлаш ёки уларни мумкин қадар сотиб юбориш керак.

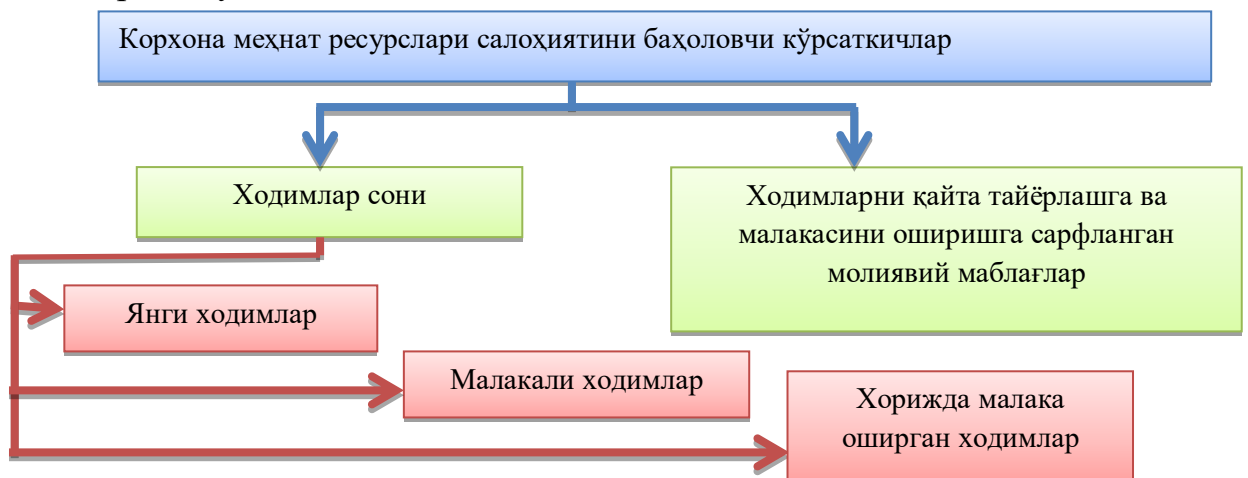
Одатда, корхоналарнинг иқтисодий салоҳияти ундаги мавжуд ресурслардан қай даражада самарали фойдаланилаётганлиги билан ўлчанади. Корхоналарда асосий воситалардан фойдаланишнинг фонд қайтими фонд сифими, меҳнатнинг фонд билан қуролланиш даражаси орқали баҳоланади ва унинг динамикаси иқтисодий индекслар усулида статистик таҳлил этилади. Қанчалик мавжуд ресурслардан самарали фойдаланиш корхона самарадорлигига шунчалик кучли ижобий таъсир этиши мумкин.

Корхона иқтисодий салоҳиятига баҳо берувчи омиллардан бири - бу корхонанинг айланма маблағларидир. Албатта, айланма маблағларнинг қийматига баҳо беришда хом-ашё ва материалларнинг сифатлилиги ва зарурийлиги ҳамда бошқа маблағларнинг ликвидлилиги ҳисобга олинади. Шунинг учун эътиборга олиш керакки, фақатгина айланма маблағларнинг миқдори билан эмас, балки уларнинг ишлаб чиқариш жараёнида айланиш тезлигини таъминлаш орқали ҳам иқтисодий самарадорликка эришиш мумкин.

Корхонанинг иқтисодий салоҳиятини белгилашда номоддий активлар муҳим ўрин эгаллайди. Патент, лицензия, товар белгилари, франчайз корхона фаолиятини юргизишга руҳсат берувчи омиллардир. Чунки айрим корхоналар барча ресурсларга эга бўлса-да, кимнингдир яратган тизимдан фойдаланиш орқали, яъни унинг патенти ёки товар белгисини сотиб олиш орқали корхонанинг ишлашини таъминлай олади. Шунинг учун корхонада қанчалик номоддий активларнинг кўплиги ва уларнинг самарали ишлашини таъминлаш орқали корхона ўзининг иқтисодий салоҳиятига эриша олади.

Иқтисодий жараёнларнинг содир бўлишида фақат корхонанинг активлари эмас, балки бошқа элементлари ҳам иштирок этади. Масалан, ишлаб чиқариш жараёнини олайлик. Унинг содир бўлиши учун, албатта, моддий - техник таъминоти, яъни ускуналар, жиҳозлар, бино, хом ашё кабилар зарур. Аммо ҳар қандай илғор техника, юқори сифатли хом ашё ўз-ўзидан иқтисодий жараённи содир қилиб, моддий неъмат ишлаб чиқармайди. Унга, албатта, меҳнат ресурсларининг иштироки зарур. Демак, иқтисодий жараёнларни содир этиш учун моддий бойликлар билан биргаликда меҳнат ресурсларининг ҳам иштирокини таъминлаш лозим экан. Шундагина ишлаб чиқариш жараёни содир бўлиб, янги маҳсулот яратилишига эришиш

мумкин. Шу маҳсулотнинг сотилиши эса корxonанинг барча харажатларини қоплаб, фойда олишни таъминлайди. Шундагина ишлаб чиқаришнинг пировард мақсади амалга ошади. Бундан кўришиб турибдики, корхона иқтисодий салоҳиятини баҳолашда фақатгина бухгалтерия балансининг актив қисмида жойлашган корхона тасарруфидаги моддий бойликларни (активларни) таҳлил қилиш билан чегараланиб қолиш, унинг иқтисодий фаолияти тўғрисида тўлиқ хулоса қилиш учун етарли эмас экан. Бу эса, ўз навбатида, корxonанинг иқтисодий аҳволига тўлиқ ва батафсил баҳо бериш учун унинг активлари билан биргаликда меҳнат ресурслари ва тадбиркорлик қобилиятини ҳам қўшган ҳолда таҳлил қилишни тақозо қилади. Корxonанинг меҳнат ресурслари салоҳиятига 3-расмда кўрсатилган кўрсаткичлар орқали баҳо бериш мумкин.

3-расм. Корхона меҳнат ресурслари салоҳиятини баҳоловчи статистик кўрсаткичлар

Малакали ходимларга ҳар доим талаб ошиб боради. Чунки кундан кунга бозорда истеъмолчилар талаблари ўзгариши билан фан ва техника-технологиялар, бошқарув тузилмаси ва дастурий таъминотлар ҳам ўзгариб бормоқда. Бу жараён корxonаларнинг ишлаб чиқариш йўналишининг ўзгаришига олиб келади. Шунинг учун ҳар доим корхонада ходимлар малакасини оширишга бўлган талаб ошса ошадики, аммо камаймайди.

Корxonанинг иқтисодий барқарорлиги ҳар доим ходимларнинг янги технологияларни, дастурий таъминотларни ишлата олиши, янги ғояларга эга бўлиши, бошқарув тизимини ўрната олиши, қисқача қилиб айтганда, ходимлар малакаси билан боғлиқдир. Албатта, бу меҳнат ресурсларининг салоҳиятига баҳо беришда ходимлар малакасини ошириш учун сарфланган маблағлар инобатга олиниши лозим. Шунга қараб, корхона ходимларнинг малакаси қанчалик оширилган ёки оширилмаганлигини аниқлаш мумкин. Буни инсон капиталига қилинган инвестиция десак хато бўлмайди. Бу инвестиция, албатта, келажакда фойда олиш мақсадида қилинади. Бугунги рақобат шароитида корxonалар ташқи бозорларга кириб бориш мақсадида дунё бозорларини ўрганишга ҳаракат қилишади ва уларнинг тажрибасини ўрганиш учун ўз ходимларини хорижда малака ошириши учун юборишади ёки хориж тажрибасига эга бўлган хорижий мутахассисларни ишга қабул

қилишади. Бу ҳам корxonанинг истиқболларини белгилашда катта аҳамиятга эга.

Бозор иқтисодиёти шароитида, айниқса, рақобат муҳитида корxonалар ўзларининг иқтисодий салоҳиятларига баҳо беришлари истиқболда иқтисодий барқарорликни сақлаб туришнинг бир калитидир. Ҳар бир корxона ўзининг иқтисодий салоҳиятини аниқлаб, бозор иқтисодиётига хос бўлган талаб ва таклиф ҳамда рақобат натижасида юзага келган ўзгаришларга мослашиб бориши зарур. Бунинг учун корxона жорий даврда ва келгуси даврларда ўзининг куч қудратини баҳолай олиши керак. Биз юқорида таклиф этган тўрт омил: моддий ресурслар, номоддий активлар, меҳнат ресурслари ва тадбиркорлик қобилияти кўрсаткичларини таҳлил қилиш орқали корxона иқтисодий салоҳиятини аниқлаш мумкин. Тўртта омил кўрсаткичларини аниқлаб, натижаларини иқтисодий таҳлил ўтказиш асосида корxона иқтисодий салоҳиятига баҳо берилади. Бу баҳо корxonанинг кейинги фаолиятида жорий режаларни ва узоқ муддатли стратегияларни ишлаб чиқишга асос бўлади. Корxона ўзида мавжуд барча куч-қудратидан фойдаланган ҳолда максимал фойда олишга эришиши мумкин. Шуларни инобатга олиб, корxона иқтисодий салоҳиятига қуйидаги кўрсаткичларни таҳлил қилиш орқали тўлиқлигича баҳо бериш мумкин (1-жадвал).

1-жадвал

Корхона иқтисодий салоҳиятини статистик кўрсаткичлар тизими⁸

Моддий ресурслар	Асосий воситалар	Янги техника-технологиялар	Бошқа асосий воситалар	Фойдаланиш мумкин бўлган асосий воситалар	Тўлиқ ишлатилмайдиган асосий воситалар
		Ишлатилаётган асосий воситалар		Ишлатилмаётган асосий воситалар	
	Айланма маблағлар	Ишлаб чиқаришга зарур материаллар	Пул маблағлари	Кам ишлатиладиган бошқа айланма маблағлар	
Номоддий активлар	Фаолиятни юритишга рухсат берувчи номоддий активлар	Лицензия	Патент	Товар белгилари	Бошқалар
	Дастурий таъминотлар	Бухгалтерия дастурлари	Ишлаб чиқариш дастурлари	Бошқарув дастурлари	Бошқалар
Меҳнат ресурслари	Жами ходимлар сони	Ўз мамлакатида малака оширган ходимлар	Хорижда малака оширган ходимлар	Хориж тажрибасига эга хорижий ходимлар	Ёш мутахассислар
	Ходимлар малакасини оширишга сарфланган маблағлар	Ўз мамлакатида малака оширишга сарфланган маблағлар		Хорижда малака оширишга сарфланган маблағлар	
Тадбиркорлик қобилияти	Фойда таҳлили	Рентабеллик кўрсаткичлари		Динамика қаторлари	
	Инновацион ғоялар	Ўзида ишлаб чиқарилган инновацион ғоялар		Сотиб олинган инновацион ғоялар	
	Бошқарув тузилмаси	Содда		Мураккаб	

⁸ Муаллиф ишланмаси.

Ҳар бир корхона нафақат максимал фойдага эришишга, балки бозорда юқори мавқеига эга бўлишга интилади. 1-жадвалда келтирилган маълумотларни таҳлил қилиш орқали корхона ўзининг нафақат фойдасини, балки бозордаги мавқеини ҳам аниқлай олади. Шу билан бирга ушбу маълумотлар корхона қандай имкониятлар ва куч-қудратга эга эканлигини аниқлашда ёрдам беради. Чунки корхонада ишлатилмай келинаётган захира имкониятлари мавжуд бўлиши мумкин. Бу эса келажакда корхонани ривожлантириш учун мақсадли дастурларни ишлаб чиқишда замин яратиб беради. Корхонанинг иқтисодий салоҳиятини аниқлашнинг мақсади ҳам мавжуд имкониятлардан тўлиқ фойдаланиш орқали яна бошқа имкониятларни яратиш ва корхонанинг самарали истиқболини белгилаш ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли фармони. //ЎзР Қонунчилик ҳужжатлари тўплами. 2017 йил. 6-сон, 70-модда.
2. Хонкельдиева Г.Ш. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида корпорацияларни бошқаришнинг илмий-методологик асослари. Иқт.фанлари доктори илм.дарж. олиш учун ёзилган дисс. автореф. –Тошкент, 2018. –71 б.
3. Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Иқтисодий таҳлил. Дарслик. –Тошкент 2011. –136 б.
4. Набиев Ҳ.Ғ., Набиев Д.Н.. Иқтисодий статистика. Дарслик, –Тошкент, 2008. –106 б.
5. Муратов Р.С., Джалолова И.А., Орипов С.Ш.. Корхона иқтисодиёти. Дарслик. –Тошкент. 2014. –250 б.
6. Абдураупов Р.Р. Ўзбекистонда хорижий инвестицияли корхоналар иқтисодий салоҳиятини бошқариш механизмларини такомиллаштириш. Иқт.фанлари доктори илм.дарж. олиш учун ёзилган дисс. автореф. –Тошкент, 2017 й. –70 б.